

УДК 340.15

Ю. Л. Дмитришин

ХЕЛМІНСЬКЕ ЗЕМСЬКЕ ТА ХЕЛМІНСЬКЕ СІЛЬСЬКЕ ПРАВО

На сучасному етапі історичного розвитку нашої держави зростає значення дослідження історії української державності та права. Це насамперед стосується тих історико-правових питань, вивченню яких попередньо приділялося небагато уваги, зокрема питанню середньовічного права. І це при тому, що хелмінське право (один із різновидів міського права середньовіччя) зіграло важливу роль у державно-правовому розвитку українського народу, оскільки на його основі в XIV – XIX ст. здійснювалося самоврядування українських міст і сіл (у Підляшші та на Волині). Воно було одним із джерел кодифікації українського права XVIII – на початку XIX ст.

Хелмінське право досліджували та продовжують досліджувати польські, німецькі, білоруські, російські й литовські науковці, зокрема такі: М. Ханов, А. фон Коцеба, К. Леман, Й. Фогт, М. Топпен, В. фон Брюннек, А. Замрау, Г. Штеффен, Г. Кіш, А. Метнер, Ф. Маркманн, В. Ебель, Л. Мейтен. М. Балінський, Т. Ліпінський, С. Кутшеба, С. Еренкрайц, З. Качмарчик, З. Здруйковський, Д. Янічка, З. Римашевський, С. Юшков, М. Граціанський, В. Пашуто та інші. Серед українських учених варто згадати М. Владимирського-Буданова, О. Кістяківського, М. Василенка, А. Яковліва, А. Ткача, М. Кобилицького, Т. Гошко, І. Усенка та інших.

Хелмінська грамота 1233 р. стала основою для створення не лише хелмінського міського, а й хелмінського земського та хелмінського сільського права. Хелмінська грамота врегульовувала не тільки самоврядування міст Хелмно й Торунь, чимало її норм визначало взаємовідносини між мешканцями Пруссії та владою Тевтонського ордену [1, с. 498]. Найбільше це стосувалося відносин між тевтонськими лицарями й залежним селянством. Окрім того, Хелмінська грамота врегульовувала правовий статус колоністів (осадників), які переселилися на територію держави Тевтонського ордену. Зокрема, у IV артикулі Хелмінської грамоти було передбачено застосування норм магдебурзького права щодо колоністів, які переселилися на територію Пруссії, щоправда, з деякими змінами щодо спадкових прав жінок і вдів [2, с. 81]. Ці зміни стосувалися використання в такому питанні норм фламандського права.

Хелмінська грамота також урегульовувала питання надання земельних ділянок, вилову риби, видобутку кольорових металів. Видобуток кольорових металів встановлювався на основі фрайбурзького права (один із різновидів німецького права). Тевтонський орден встановив чіткий державний контроль за полюванням на бобрів, а в разі полювання на землях, отриманих на основі хелмінського права, мисливці мали надавати Тевтонському ордену, як було чітко зазначено в документі, четвертину впольованого ведмеда, дикого кабана або оленя [3, с. 244]. Власники земельних ділянок на основі хелмінського права мали право вільного вилову риби з прилеглих озер для особистого споживання, проте без права використання рибальських сіток. Особи, які отримували земельні ділянки на основі хелмінського права, повинні були відбувати військову службу в лицарському озброєнні

й кіньми, якщо володіли більше ніж 40 ланами землі, та в легкому спорядженні й кіньми, якщо мали у володінні менше землі [1, с. 499]. Власники земельних ділянок на основі хелмінського права мали право так званої алієнації (*alienasía* – розпорядження землею через купівлю-продаж, дарування, міну тощо) за згодою органів влади Тевтонського ордену й за умови переходу до набувача землі всіх прав та обов'язків попереднього власника [2, с. 172].

Хелмінське земське право було побудоване на кшталт західноєвропейського ленного права. Багато його норм узято з польського й угорського земського права. Хелмінське земське право, як і хелмінське міське право, використовувало норми Хелмінської грамоти щодо єдиних вимог до ваг, мір і грошей. Мешканці міст і сіл на основі хелмінського права могли вільно брати участь у торгах та ярмарках без сплати податків і мит на користь Тевтонського ордену [3, с. 35–37]. Велике значення для створення хелмінського земського права, крім Хелмінської грамоти й права володіння нерухомим майном, мало створення земських судів. Спочатку лицарі, які володіли землею та селами, підлягали судочинству міських судів, а пізніше – комтурів і вїттів Тевтонського ордену.

З 30-х рр. XIV ст. в округах створюються окремі земські суди. Утворення земських судів і створення їх окремої судової системи засвідчувало зростання кількості й значення шляхетського стану в Тевтонському ордені. Система земських судів хелмінського права остаточно сформувалася наприкінці XV ст. Утворення земських судів сприяло відокремленню хелмінського земського права від міського та вдосконаленню його норм. Окрім хелмінського права, на землях Тевтонського ордену діяло пруське звичаєве право [1, с. 500].

Польське право регулювало правовий статус шляхтичів і селян. Селяни (власники майна) на основі польського права були зобов'язані виконувати натуральні повинності та сплачувати податки на користь Тевтонського ордену. У кращому становищі, ніж селяни, на основі того ж польського права перебувала шляхта й лицарі, які були звільнені від сплати податків і виконання повинностей, за винятком військової служби на користь Тевтонського ордену [4, с. 109]. До того ж шляхтичі-лицарі на основі польського права володіли правом вилову риби малими сітками для свого споживання, правом полювання на власних землях з обов'язком передати четверту частину впольованого дикого кабана, лося, оленя, дикої кози на користь Тевтонського ордену [4, с. 95]. Лицарі також могли утримувати борті (пасіки) та збирати із залежних селян натуральну й грошову ренту. Вони мали право здійснювати судочинство в дрібних справах. На основі польського права спадкувати майно лицаря-шляхтича могли прямі спадкоємці, а жінки мали право претендувати лише на половину спадкового майна [5, с. 10]. Решта майна переходила Тевтонському ордену. Проте лицарям-шляхтичам на основі польського права було заборонено будувати млини у своїх маєтках.

Прусське право було дуже наближеним до польського права та мало два різновиди: право для шляхтичів-лицарів і право для селян. Військова служба лицарів на основі пруського звичаєвого права, як і польського, не мала чітко визначених строків і територій, де вона могла відбуватися [2, с. 499]. Лицарі відбували військову службу на територіях, встановлених Тевтонським орденом під час ведення

ним військових дій зі своїми сусідами в межах держави та за її кордонами. Лицарі на основі пруського звичаєвого права повинні були брати участь у будівництві замків. Орендна плата (чинш) на користь Тевтонського ордену сплачувалася в натуральній формі з кожної земельної ділянки [6, с. 89]. Спадкувати на основі пруського звичаєвого права могли лише чоловіки, причому отримували майно в рівних частках. Жінки на основі пруського звичаєвого права не брали участі в розподілі спадкового майна.

Уже в другій половині XIV ст. хелмінське право, яке містило більше позитивних норм щодо спадкових прав, поступово витіснило польське й пруське звичаєве право. Крім хелмінського права, у селах діяло просте магдебурзьке право [7, с. 33–34]. Просте магдебурзьке право було різновидом магдебурзького права та діяло в селах так званого німецького або магдебурзького права в Польщі й Речі Посполитій, зокрема на західноукраїнських землях. Військова служба лицарів-шляхтичів за простим магдебурзьким правом передбачала її проходження без будь-яких територіальних і часових обмежень. Шляхтичі-лицарі на основі простого магдебурзького права платили дуже великі податки й збори, на відміну від невеликої орендної плати на основі хелмінського права [4, с. 87]. Також магдебурзьке просте право значно погіршувало спадкові права жінок і вдів, якщо порівнювати його з хелмінським правом. Зокрема, жінки на основі простого магдебурзького права не могли спадкувати нерухоме майно, а лише претендували на частину рухомого майна. Нерухоме майно могли успадковувати чоловіки прямої лінії споріднення [1, с. 500]. Пізніше, із середини XVI ст., до простого магдебурзького права було внесено зміни, що передбачали участь у розподілі спадкового майна жінок та спадкоємців непрямої лінії споріднення чоловічої статі. Магдебурзьке просте право було вигідним також для Тевтонського ордену, оскільки сприяло збільшенню надходження коштів до державної скарбниці. Недоліки застосування простого магдебурзького права на території Пруссії призвели до переходу (з XV ст.) шляхтичів-лицарів на більш вигідне хелмінське право [2, с. 287].

Конфлікт між Тевтонським орденем і Польським королівством щодо територіальних суперечок призвів до численних війн, які закінчилися розподілом Пруссії та переходом її частини до складу Польського королівства в 1466 р. [2, с. 283–287]. Інша частина Пруссії, яка не ввійшла до складу Польського королівства, відмовилася від статусу Тевтонського ордену через секуляризацію та згодом отримала назву Князівської Пруссії.

Військовий конфлікт із Польським королівством призвів також до економічних і соціальних змін на території Пруссії. Було значно збільшено податки, зменшено вартість грошової одиниці, обмежено міжнародну торгівлю тощо [8, с. 39–41]. Із цих причин Тевтонський орден починає відмовлятися від хелмінського права як менш корисного (на його думку) для держави, натомість розпочинає локацію міст і сіл на основі магдебурзького простого права, яке передбачало перехід спадкового майна за відсутності родичів-чоловіків прямої лінії споріднення до держави. Нагадаємо, що хелмінське право надавало жінкам право брати участь у розподілі спадкового майна та прийнятті спадщини.

Шляхтичі-лицарі та міста, які володіли простим магдебурзьким правом, розпочали без згоди Тевтонського ордену запроваджувати хелмінське право замість про-

стого магдебурзького права (на зразок таких міст, як Хелмно й Торунь) [1, с. 501]. Зі свого боку Тевтонський орден після поразок у війні з Польським королівством, що призвели до значних фінансових втрат, чинив цьому спротив і з 1435 р. значно обмежив можливості шляхти й міст отримувати хелмінське право. Це рішення Тевтонського ордену спричинило повстання 1437 р., основною вимогою якого стало повернення хелмінського права. Політика Тевтонського ордену щодо обмеження застосування хелмінського права привела до об'єднання міщан і шляхтичів-лицарів та утворення Пруського союзу в 1440 р. Конфлікт між Пруським союзом і Тевтонським орденом призвів до Тринадцятирічної війни 1454–1466 рр. [9, с. 50–51]. Основну вимогу Пруського союзу було реалізовано в так званому інкорпораційному документі (артикул XIII), що надавав право вільного переходу з одного чинного в Пруссії права (хелмінське, любекське, польське, магдебурзьке, пруське звичаєве) на інше. Єдиною вимогою було не завдавати шкоди іншим особам. Функціонування в Пруссії різних правових систем часто призводило до правових конфліктів. Тому 1476 р. було видано королівський привілей, відповідно до якого в Пруссії заборонено всі інші права та запроваджено хелмінське право як загальнообов'язкове право Королівської Пруссії для всіх станів міщанства, шляхти й селян [9, с. 51–52].

Норми хелмінського права, що ґрунтувалися на основі магдебурзького права, Хелмінської грамоти, судової практики вищих апеляційних судів міст Хелмно й Торунь, локаційних грамот і вількерів великих міст Пруссії, стосувалися не лише шляхтичів-лицарів, а й залежних та вільних селян. Поширення хелмінського права на залежних та вільних селян сприяло появі хелмінського сільського права. Хелмінське сільське право зародилося в XIV ст. на основі Хелмінської грамоти та судової практики судів комтурів і вїттів, що перебували на службі в Тевтонського ордену, до юрисдикції яких належали мешканці сіл нешляхетського походження [1, с. 505]. До юрисдикції цих судів входили також вільні селяни, які володіли дрібними земельними ділянками, та залежні селяни, які проживали в селах, що перебували у власності Тевтонського ордену. Окрім того, ці суди розглядали справи й інших селян. Хелмінське право також використовувалося в патримоніальних судах (приватних судах власника щодо залежного населення) і щодо селян, які проживали в селах, що перебували у власності католицької церкви, і в селах, що належали лицарям-шляхтичам, та отримували від Тевтонського ордену судовий імунітет [1, с. 505].

Після входження частини території Тевтонського ордену – так званої Королівської Пруссії – до складу Польського королівства почалося активне поширення норм хелмінського права на інші групи населення. Цьому сприяло створення в Королівській Пруссії королівських земель, які безпосередньо підпорядковувалися польському королю, та прийняття королівського привілею 1476 р. Відповідно до цього привілею хелмінському праву надавався статус загальнодержавного й загальнообов'язкового, воно поширювалося на маєтки, локація яких відбувалася на простому магдебурзькому праві, польському, любекському, пруському звичаєвому праві [10, с. 322]. Тому в селах, що перебували у власності королівського двору, щонайменше у двох третинах сіл, які перебували у власності католицької церкви та в руках лицарів-шляхтичів, діяло модифіковане сільськими вількерами хелмінське

право, пристосоване до життєвих умов села. Це право використовувалося в практиці сільських судів хелмінського права в Королівській і Князівській Пруссії, Польському королівстві, Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій [1, с. 505]. Хелмінське сільське право використовувалося також на українських землях – у Підляшші, Галичині та Волині, які перебували в складі Польського королівства, Великого князівства Литовського й Речі Посполитої. Сільське хелмінське право використовувалося в практиці старостинських судів у селах, що належали королівському двору, судах Мальборської економії (королівські столові маєтки, прибутки від яких витрачалися на утримання польського короля), сільських судів у селах, що належали католицькій церкві, вищих апеляційних судів хелмінського права в містах Хелмно й Торунь, сільських судів у селах, що належали шляхтичам-лицарям, та в практиці вищих апеляційних судів Польського королівства й Речі Посполитої.

Хелмінське земське та хелмінське сільське право діяли до кінця XVIII ст., коли відбувся розподіл Речі Посполитої. Відтак їх поступово було замінено правом Пруссії, Австрійської та Російської імперій.

Отже, у Пруссії діяло хелмінське міське право, хелмінське земське та хелмінське сільське право. Ці різновиди права забезпечували правове регулювання відносин соціальних груп у їх середовищі та з владою, спочатку орденською, а згодом королівською й місцевою. Зі зростанням кількості й значення шляхетського стану в Пруссії (шляхтичі-лицарі) та кількості землеволодінь виникає потреба в земському праві, для функціонування якого з 30-х рр. XIV ст. створюються земські суди, система яких остаточно формується наприкінці XV ст.

Земські суди провадили судочинство відповідно до того права, яке застосовувалося на їх території. Це могло бути пруське й польське звичаєве право, просте магдебурзьке та хелмінське право. Застосування того чи іншого права зумовлювалося не лише факторами традиції та вигодою станів, а й об'єктивними обставинами, пов'язаними зі зміною політичних та економічних обставин. Земське право й земське судочинство, наприклад, були результатом суспільної потреби та повністю відображали стан тієї соціальної групи, правові інтереси якої забезпечували в той чи інший період часу.

Хелмінське сільське право виникло в XIV ст. та було покликане врегулювати правові питання щодо мешканців сіл нешляхетського походження – вільних і залежних селян. Судочинство на основі хелмінського сільського права провадилося в судах комтурів і вїттів та в патримоніальних судах.

Хелмінське сільське право виникло як результат суспільної необхідності й розвивалося в часі та поширювалося з тими ж закономірностями, що й хелмінське земське право, відображаючи конкретні історичні умови того чи іншого часу.

Література

1. Zdrójkowski Z. Prawo chełmińskie. Powstanie, rozwój i jego rola dziejowa / Z. Zdrójkowski // Dzieje Chełmna i jego regionu : [zarys monograficzny] / pod. red. M. Biskupa. – Toruń : TNT, 1970. – S. 504–506.
2. Рогачевский А. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. / А. Рогачевский. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2002. – 370 с.
3. Kisch G. Die Kulmer Handfeste. Rechtshistorische und textkritische Untersuchungen nebst Texten / G. Kisch. – Stuttgart : Kohlhammer, 1933. – 162 s.

4. Рогачевский А. Очерки по истории Пруссии XIII – XVII вв. (по материалам собраний Берлина и Санкт-Петербурга) / А. Рогачевский. – СПб. : Изд-во юрид. ин-та Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – 496 с.
5. Paradowski J. Osadnictwo wriemi chelminskiej w wiekach srednich / J. Paradowski. – Lwow, 1936. – 134 s.
6. Brünneck W. Das Burggrafenamt und Schultheißenamt in Halle und Magdeburg; sowie die Umbildung dieser Ämter durch das magdeburgisch-schlesische und kulmisch-preußische Recht / W. von Brünneck // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung. – Berlin, 1908. – Bd. 29. – 126 s.
7. Ebel F. Magdeburger Recht : in 2 Bd. / F. Ebel. – Köln : Böhlau, 1983– . – Bd. 1 : Die Rechtssprüche für Niedersachsen. – 1983. – 367 s.
8. Drolle L. Den Stadt des Deutschen Ordens / L. Drolle // Preußen nach dem II Thorner Frieden. – 1954. – № 284. – S. 39–41.
9. Zdrójkowski Z. Studia culmensia historico-yuridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chelmińskiego / Z. Zdrójkowski. – Toruń, 1990. – 442 s.
10. Samsonowicz H. Kultura prawnicza miast polskich w sredniowiczu / H. Samsonowicz // Mente et litteris o kulturze społeczeństwie wieków srednich / red. H. Chłopocka. – Poznań, 1934. – S. 320–324.

Анотація

Дмитришин Ю.Л. Хелмінське земське та хелмінське сільське право. – Стаття.

У статті аналізується становлення й розвиток хелмінського земського та хелмінського сільського права. Подано структуру хелмінського земського та хелмінського сільського права. Багато його норм узяті з польського й угорського земського права. Охарактеризовано зачаткування та структуру земських судів.

Ключові слова: хелмінське право, земське право, сільське право, земський суд.

Аннотация

Дмитришин Ю. Л. Хелминское земское и хелминское сельское право. – Статья.

В статье анализируется становление и развитие хелминского земского и хелминского сельского права. Подано структуру хелминского земского и хелминского сельского права. Многие его нормы взяты с польского и венгерского земского права. Дана характеристика создания и структуры земских судов.

Ключевые слова: хелминское право, земское право, сельское право, земской суд.

Summary

Dmytryshyn Y. L. Khelmno zemske and khelmno rural law. – Article.

In the article the formation and development of khelmno zemske and khelmno rural law is analyzed. The structure of khelmno zemske and khelmno rural law is given. Many of its norms are taken from the Polish and Hungarian zemske law. Establishment and structure of zemske courts are described.

Key words: khelmno law, zemske law, rural law, zemske court.